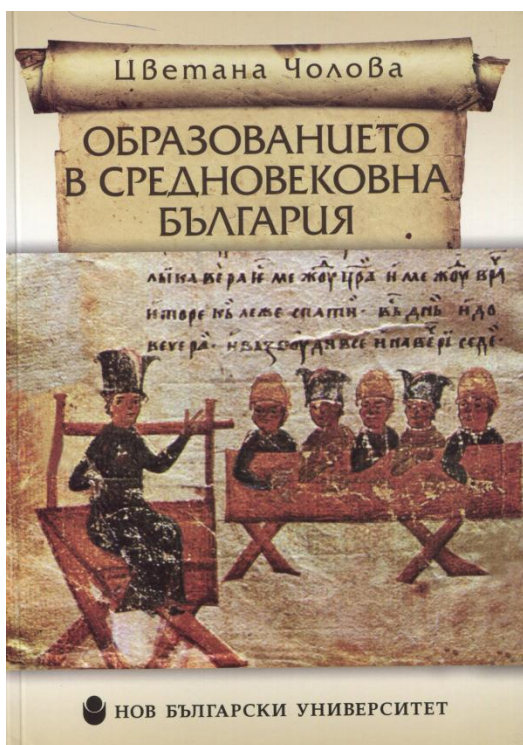

Увод

„И набелязахме само това, защото отговорността за учението на децата е по-голяма, о, учители, отколкото писането на книги.“

Константин Костенечки, "Сказание за буквите"

В съвременния свят, особено от края на 60-те години в Европа и в Америка се води оживена дискусия за проблемите на образованието, средно и висше. В търсенето на адекватни модели на съвременно образование се преосмислят и традициите на миналото, като се забелязва и засилване на интереса към пред-ренесансовите епохи – Средновековието и Античността. Публикуват се и значими изследвания, както и множество по-специални проучвания върху елинистическия образователен модел, който е единен за Средиземноморската антична цивилизация и чрез християнството се пренася в средновековна Европа.

Във всички епохи има връщане назад и преосмисляне на наследените материални, културни и духовни ценности. Изследователите поставят множество въпроси, но в центъра е дискусията за приемственост или прекъсване на този пренос между Средновековието и модерните времена. След Ренесанса и Просвещението, средновековното общество и образование днес ни се струват много по-отдалечени отколкото античното общество и неговите стойности, които се възраждат периодично и формират основите на новото време. “Живеем в общество, което често бива определяно като “постхристиянско” в смисъл, че без да отрича историческата роля на християнството за оформяне на собствения му облик, това общество вече не признава християнството за основа на своето бъдеще”.¹ Дали миналото, особено средновековното в днешната технологична епоха може да даде идеи за съвременния живот? Дехуманитаризирането на технологичното общество и образование,

¹ Майендорф, Й. Богословското образование в патристичната епоха и във Византия – поуки за днешния ден. Лекция. (<http://venelin.wordpress.com/2011/09/04/>)

прекалената специализация в отделни научни области ни връща и към отричаните Средни векове, където „малкият свят” – Човекът е „образът и подобие” на Бога и е в центъра на вселената. Обръщането назад към моделите на миналото отново постави на дневен ред въпросите за образователната философия, идеали, ценности и методи през Античността и Средновековието.

За образованието през Античността и Средновековието е писано в различни по тематика изследвания, но обобщаващите трудове, посветени на този въпрос са недостатъчно. Класическо изследване за елинския и елинистическо-римски период остава книгата на Анри-Ирене Мару за античното образование в Гърция и Рим.² Трудът на френския учен е преиздаван многократно и преведен на много езици. Незатихващ е интереса към изследванията на немския учен Вернер Йегер, посветени на гръцката и християнска *paideia* като основна философска и житейска концепция на Античния и Средновековен свят и цел на формирането на човека чрез образование и усъвършенстване.³ За Западноевропейското Средновековие има повече изследвания по този въпрос, но там след периода на „тъмните векове” се раждат университетите и определят облика на науката и образованието.⁴ В Югоизточна Европа до Османското завоевание образованието продължава античните традиции, но претворени от християнството.

Не би могло да се каже, че липсва интерес към този основен въпрос или изследователската проблематика се счита за изчерпана, защото всеки учен, който се занимава с проблемите на обществото и културата опира до него. Общо взето се наблюдава преповтаряне на една и съща схема, основана на трудовете на Платон и Исократ, продължена с развитието на гръцкия модел в Рим и въведена в Средновековието, като се отбелязва християнизиранието на този процес. Изследванията за образованието във Византия са предимно специализирани по научни области – богословие, философия, риторика, граматика и пр., както и за отделни периоди, учени,

² *Marrou H. -I. Histoire de l' éducation dans l'antiquité. 2 vol. : I. Le monde grec – II. Le monde romain, Paris, 1948.*

³ *Jaeger, W. Paideia: The Ideals of Greek Culture. Vol. 1: Archaic Greece and the Mind of Athens. New York and Oxford. Oxford University Press, 1986, Vol. 2: In Search of the Divine Centre. 1989, Vol. 3: The Conflict of Ideals in the Age of Plato. New York and Oxford: Oxford University Press, 1986; Jaeger, W. Early Christianity and Greek Paideia. Cambridge-Mass, 1965.*

⁴ *Riché, P. Éducation et culture dans l'occident barbare VI-VIII siècles. Paris, 1962; Bernard, A. La rémunération des professions libérales en droit romain classique. Paris, 1936.*

писатели и духовници, но са публикувани и много ценни и задълбочени изследвания, които имат съществен принос в тази проблематика.⁵

Основният проблем, с който се сблъскват изследователите е оскъдността на сведенията. В изворите почти липсват данни за образованието - неговите етапи, организация, система, методи на преподаване, съдържание на учебния материал и пр., не защото то не е важна част от обществения и културен процес и живота на всеки човек през Античността и Средновековието, но поради неговата бавна промяна през вековете. По-важно за византийците е съхраняването на класическите ценности, отколкото тяхното изменение и доразвиване. Архаизацията, издигането в култ на авторитетите и достиженията на елинистическо-римската класическа епоха е присъща на всички сфери на интелектуалния живот във Византия и е особено важна за образованието. Запазването на светския характер на обучението, влиянието на християнските норми, които преобладават особено в областта на морала и възпитанието, дава една различна картина за средновековното общество, от тази, с която сме научени да го виждаме днес.

Постепенното съсредоточаване на обучението през Късното средновековие и през Османския период в манастирски и прицърковни училища не променя изцяло обучителните методи, но им повлиява. Във Византия дори в манастирите светския модел на обучение преобладава и в началото на обучението не се е различава много от модела на светското образование. Съществуват манастирски школи, в които се обучават и външни ученици, не само бъдещи монаси. Духовната кариера е била за избрани, а от обучение се нуждае един много широк кръг от обществото. Затова и богословското образование е последният етап, най-висшата степен на обучение. Във Византия то се приема като личен избор и път към доближаване до Бога чрез морално усъвършенстване и извисяване на човешката същност към божественото начало.

Разбира се християнството дава цялостен отпечатък върху Средновековието, и прониква във всички сфери на интелектуалния живот и дейности. Дори и да не са духовни лица всички са вярващи християни и единици са тези, които следват античните философски учения в чистия им вид. В този смисъл синтезът направен от отците на

⁵ *Bréhier, L.* L'enseignement supérieur à Constantinople dans la dernière moitié du XIe siècle. Paris, 1899; *Fush, F.* Die höheren Schulen von Konstantinopel im Mittelalter. - Byzantinisches Archiv, 8, Leipzig, 1926; *Speck, P.* Kaiserliche Universität von Konstantinopel. - Byzantinisches Archiv, 14, München, 1947; *Browning, R.* The Patriarchal School at Constantinople in the Twelfth Century. В 32, 1962, 167-202; 33 1963, 11-40; *Browning, R.* Byzantine scholarship. - Past and present, 28, 1964, 1-20; *Lemerle, P.* Le premier humanisme byzantin. Notes et remarques sur enseignements et culture à Byzance des origines au X-e siècle. Paris, 1971; *Каждан А. П.* Книга и писател в Византия. М., 1973 и др. *Хунгер, Х.* Империя на новото средище. Християнският дух на византийската култура. С., 2000, с. 388-474.

църквата през IV-VII в. става модел за духовна и интелектуална дейност и образование, но извън него продължава и пряката приемственост с античното наследство.

В разделената на две религиозни и културни сфери между Константинопол и Рим средновековна Европа има различия в процесите на приемственост и прекъсване с класическото наследство, формирането и развитието на средновековната култура. Византия доминира върху Европейския Югоизток и Изток и пренася в покръстените от Константинополската църква страни своя религиозен, политически, културен и образователен модел. Средновековна България създава третата културна и религиозна общност в европейското средновековие на основата на старобългарския език, преработвайки и пренасяйки византийския културен модел.

За средновековното образование в България липсват отделни научни изследвания. Изключение прави книгата на Васил Гюзелев, останала единственото специално изследване по този въпрос за периода XIII – XIV в.⁶ Авторът е събрал и систематизирал разнообразния, разхвърлян в различни по вид източници доказателствен материал. В неговото проучване за училищата, скрипториите и библиотеките, се предлага и нова методика, подходяща за спецификата на въпроса в средновековна България. В общите истории на българското средновековие, в частите за средновековната култура, литература, език, архитектура и изкуство, образованието е бегло засягана тема.⁷ В това направление може би единствено историците на медицината проявяват по-голям интерес.⁸

Археолозите на средновековния културен пласт в последните години показват силен интерес към находките, свързани с образоваността на населението и направиха редици приноси към по-задълбоченото проучване на този въпрос. Забележителните открития и изследвания на българските археолози върху останки и артефакти от средновековни скриптории и широко разпространените надписи и графити, допринесоха изключително много за по-пълната ни представа не само за грамотността, но и за образователните учреждения към манастирите и църквите. Най-големи заслуги за това има Казимир Попконстантинов, както и Павел Георгиев, Иван Йорданов,

⁶ Гюзелев, В. Училища, скриптории, библиотеки и знания в България (XIII—XIV вв.). С., 1985.

⁷ Константин Костенечки. Съчинения. Сказание за буквите. Житие на Стефан Лазаревич. Изд. е подготв. от А.-М. Тотоманова. С., 1993., 6-134. (По-нататък: *Тотоманова, А.-М.* Константин Костенечки. Сказание за буквите.)

⁸ Апостолов, М. Ботев, Ръкописи с медицинско съдържание, 63-64. СБЛ, Т.5, 271-273.

Димитър Овчаров, Маргарита Ваклинова, Николай Овчаров, Рашо Рашев, Лиляна Дончева-Петкова, Ара Маргос, Ст. Витлянов и мн. др.⁹

В общите курсове по история на българската педагогика има кратки части за Средновековието или направо се започва от Възраждането.¹⁰ Българската и чуждестранна старобългаристика имат много важно място в изучаването на езика, книжовните школи в българското средновековие, критичните издания на средновековните книжовни паметници, средновековното ни изкуство и богословие и др., но все още не е отделено достатъчно място на българското образование. За това, че интересът към тази проблематика нараства се вижда и в организирането на научни форуми, посветени на образованието, на които тази проблематика се поставя вече в нов контекст.¹¹

Причините за това състояние на историографията вероятно се крият в посочената вече липса на преки и достатъчно конкретни извори. Изследователите са принудени да търсят разпръснатите и несистематизирани сведения в различни по вид и жанр средновековни съчинения и артефакти. Това донякъде обяснява, но не може да бъде извинение за пренебрегването този извънредно важен въпрос. В сравнение с много други средновековни държави ние имаме съхранени и отделни съчинения за образованието, като трактата на Константин Костенечки „Сказание за буквите”, който е една от малкото самостоятелни книги, достигнали до нас, другите съчинения са

⁹ Попконстантинов, К., Равненският манастир “Св. Богородица”. - В: КМЕ, Т. 3, С., 2003, 423-428; Попконстантинов, К., Медынцева, А. Надписи из Круглой церкви в Преславе. С., 1984. Попконстантинов, К., Р. Костова и В. Плетньов. Манастирите при Равна и Караачтеке в манастирската география на България през IX-X в. — В: Българските земи през средновековието /VII-XVIII в./ Международна конференция в чест на 70-годишнината на проф. Ал. Кузев. – В: Acta Musei Varnaensis III-2. Варна, 2005, 107-119; Рашев, Р., Димитров, Я. Плиска. 100 години археологически разкопки. Шумен, 1999. Георгиев, П. Манастирът при Голямата базилика в Плиска – средище на просветна и книжовна дейност през IX-X в. – В: Плиска - Преслав, Т. 1, 332-337; Георгиев, П., Витлянов, Ст. Архиепископията-манастир в Плиска. С., 2001; Йорданов, Ив. Печати и монети от Голямата базилика. - В: Георгиев, П., Витлянов, Ст. Архиепископията-манастир в Плиска. С., 2001; Дончева-Петкова, Л. Знаци върху археологически паметници от средновековна България VII—X век, С., 1980; Веševliev, V. Beobachtungen ueber die protobulgarischen Runeninschriften bei Basarab. - Известия на Народния музей - Варна, XIII, 1977, с. 49—55; Попконстантинов, К. Рунически надписи от средновековна България. – Studia protobulgarica et mediaevalia europensia. В чест на проф. В. Бешевлиев. Велико Търново, 1993, 141-162; Бешевлиев, В. Прабългарски епиграфски паметници. 3. Български рунни надписи. С., 1981. с. 19; Н. Овчаров. За идентификацията на сгради на скриптории, канцеларии и архиви в страни от православния културен кръг. - Минало, 2005, 3, 5-20.

¹⁰ Атанасов, Ж., Г. Стоянов и др. История на педагогиката и българското образование. С., 1995; Люлюшев, М., Й. Колев и др. История на педагогиката и българското образование. С., 1998; Колев, Й., В. Атанасова и Н. Витанова. История на педагогиката и българското образование. Шумен, 2005.

¹¹ „Love of Learning and Devotion to God in Orthodox Monasteries“. Пета международна хилендарска конференция „Любовта към учението и отдаването на Бога в православните манастири“, 8–14.IX.2002, Рашка, Югославия. – Българистика, С., 2003, 6, 11-23.

запазени обикновено в сборници с разнообразно съдържание.¹² Много важни сведения се съдържат в „Пространното житие на Климент Охридски“ за неговата учителска дейност в Девол и Охрид.¹³ Познати са и много сборници и трактати, които са използвани като учебна литература, но до сега не е обърнато достатъчно внимание на тази тяхна функция.

Целта на това изследване е да представи образованието в средновековна България като самостоятелен научен проблем, във връзка с образованието в средновековна Европа и най-вече във Византия, с която сме в непрекъсната обмяна, пряко пренасяне, усвояване и преработване на идеи и модели. На тази основа се изграждат и българските книжовни школи със специфична организация, характерна за страните от Югоизточно и Източна Европа.

Написване на история на българското средновековно образование все още не е възможно, поради оскъдността на преките данни и липсата на достатъчно предварителни изследвания по конкретни въпроси, на основата на които да се пристъпи към обобщение. Все пак началото трябва да се постави и това е задачата на тази книга – да предизвика интерес и желание за по-задълбочени изследвания на тази важна и незаслужено заобикаляна до сега тема.

¹² *Тотоманова, А.-М.* Константин Костенечки. Сказание за буквите, с. 6-134

¹³ *Житие* на св. Климент Охридски. – В: Произведения на Теофилакт Охридски, архиепископ български, отнасящи се до българската история. – Гръцки извори за българската история (По-нататък: ГИБИ), Т. IX, Ч. II, Подготвени от Илие Илиев. С., 1994 (По-нататък: *Илиев, Ил.* Житие на Климент Охридски.).